

Сагайдачного на Кафу, походи козаків на Трапезунд, Сіноп, Варну та інші міста Оттоманської імперії, метою яких було звільнення невільників. Також історичні джерела постійно згадують про боротьбу козаків за звільнення невільників, їх героїчні походи на кримські та турецькі міста.

Отже, рицарський етос був нормативним у козацтві, особливо в християнській козацькій республіці – Запорізькій Січі. Недарма козаків не тільки співвітчизники, але й іноземці називали „рицарями”. Рицарський кодекс був основою життя козаків, єднаючи їх в боротьбі проти ворогів України, за її волю. Козак був ідеалом етносу, зразком для наслідування. Норми рицарського етосу, характерні для козацтва, перейшли в народну мораль, стали її невід’ємною складовою, зміцнюючи сили української нації в її багатовіковій боротьбі за незалежність.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – Львів – Київ, 1898 – 1937; Грушевський М. *Історія української козащини // Вітчизна.* – 1989. – №3 – 7; Костомаров М. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* – К., 1928; Костомаров Н.И. *Исторические произведения: Автобиография.* – К.: Либідь, 1990. – 2-е изд.; Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* – Львів: Світ, 1991; Крип’якевич І.П. *Історія України.* – Львів: Світ, 1990. 2. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків: В 3-х т.* – Львів: Світ, 1990 – 1991. 3. Смолій В.А. *Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва; Степанков В.С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні; Мисик Ю.А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва: Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. 4. Дорошенко Д. *Різні погляди на причини і характер польсько-українських відносин XVI-XVII ст. // Трибуна.* – 1991. – № 5. – С. 32. 5. Костомаров М.І. *Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький. // Наука і суспільство.* – 1990. – №2. – С. 23. 6. Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* – С. 152. 7. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – Львів, 1990. – Т.1. – С. 193. 8. Костомаров Н.И. *Исторические произведения: Автобиография.* – С.160. 9. Serczyk W. *Ukraina w Latach 1569 – 1795// Ukraina. Terazniejszosc i przeszlosc.* – Krakow, 1970. – S. 258. 10. Serczyk W. *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.* – Krakow – Wroclaw, 1984.– S. 175. Wyczanski A. *Polska Rzecz Pospolita Szlachecka.* – Warszawa, 1965.– S. 243, 245, 253. 11. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – Т.1.– С. 173. 12. Цит. за: Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – С. 182. 13. *Героїчний епос українського народу.* – К., 1993.– С. 88. 14. *Там само.* – С. 91 – 92. 15. Цит. за: Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – С. 176. 16. *Савур – могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни.* – К., 1990.– С. 128.*

УДК 94(477)“18/19”: 438.41

А.О. Мандзій

Морхедський державний університет, Морхед, Кентуккі

## ДОСЛІДЖЕННЯ ОБЛОГИ ЗБАРАЖА (1649 р.)

© Мандзій А.О., 2006

**Облога Збаража залишається однією з найбільш видатних подій Козацької Національної Визвольної Війни. Нові прилади та технології в дослідженні полів битв, що поєднують археологічні, історичні та топографічні дані, сприяють кращому розумінню подій 1649 р.**

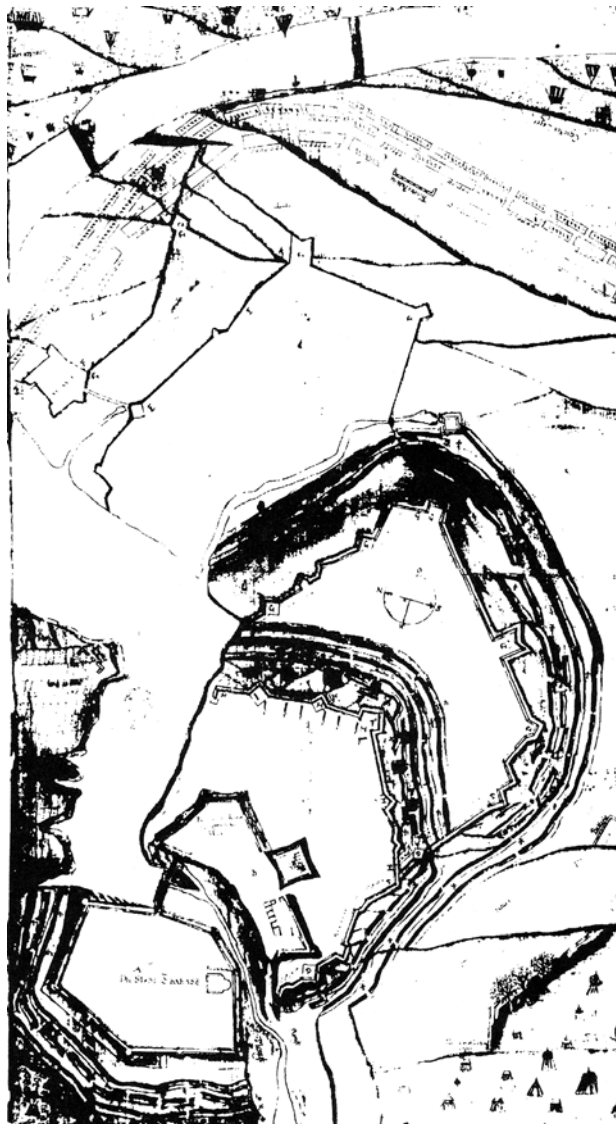
**The Siege of Zbarazh remains one of the most important events of the Cossack War of National Liberation. New technologies and techniques in battlefield studies, which rely on the integration of archaeological, historical and topographic evidence, have provided a better understanding of the event of 1649.**

У 1648 р. вістки про перемоги Гетьмана Богдана Хмельницького було чути по цілому світі. Протягом поколінь на руїнах Русі визрівало нове суспільство і з його бурхливим народженням

почався занепад Речі Посполитої. Незважаючи на перемогу польських гусарів під Віднем в 1683 р., збройні сили польської корони ніколи не пережили удару, який одержали під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.

Військові дії, що почались в 1648 р. продовжувалися в наступному році. Після перших маневрів головна армія Польської корони під керівництвом князя Вишневецького швидко опинилася обложеною під Збаражським замком. Збаражський замок надійно оборонявся від татарських нападів, але не був розрахований на те, щоб утримати багатолюдну польову армію. Війська Вишневецького були розміщені не тільки на теренах замку, але й на валах поблизу нього. Протягом шести тижнів не раз коронні війська були змушені відступати. Як писав один з оборонців замку і очевидець тих подій, люди Вишневецького готувалися на останній штурм [1].

Вірогідність того, що козаки здобудуть Збараж, була не малою. Протягом Тридцятилітньої війни козацькі сили брали участь у багатьох облогах і штурмах [2], а їхній досвід у здобутті ісламських твердинь та міст вже був добре відомий наприкінці XVI століття [3]. В 1648 р. козацькі сили захопили немало фортець і замків. У 1649 р. армія Хмельницького була добре забезпечена матеріалами і гарматами, здобутими в попередньому році. Розміщення козацьких саперських ліній, які чітко було видно на карті облоги Збаража (рис. 1), підтверджують що ситуація в Збаражському замку була критичною [4].



*Рис. 1. Карта Збаража під час облоги 1649 р. (з Alexandrowicz, "Plany Obronnych Obozów wojsk Polskich pod Zbara'zem i Zborowem z Roku 1649")*



Рис. 2. Мапа терену навколо Збаражса (кінець XIX – початок XX століття)

Очевидно, що сучасний погляд на облогу Збаражса знаходиться до певної міри під підсвідомим впливом польської романтичної літератури XIX століття. Військові події XVII століття відбувалися за певними правилами. З XV століття більшість військових подій проводилися з метою здобути місто, а вже в середині XVII століття мистецтво оборони і штурму було дуже розвинуте. Уживаючи розроблені часові таблиці, що вираховують, скільки часу потрібно саперам, щоб дійти до оборонного пункту, головний військовий інженер точно знав, коли місто або фортеця не зможе себе оборонити. Як і в Західній Європі, так і в Україні, оточене місто мало можливість здатися на викуп або пробувати пережити облогу. Після початку формальної облоги, якщо нападники були краще забезпечені ніж ті, що знаходилися під облогою, єдиною надією на порятунок був прихід свіжих сил, які могли зняти облогу.

Тоді чому військо Хмельницького не здобуло Збараж? У 1648 р. селяни та козаки здобули Збараж без великого зусилля. В 1649 р. було значно більше оборонців, але це створило певні проблеми. Добре відомо, що польські гусари не мали чим годувати своїх коней і само військо Вишневецького було голе і голодне. А козацькі та татарські сили не поспішали. Чому?

Відсутність документів з боку козацьких або татарських сил не дає можливості достовірно відповісти на це запитання. Але, враховуючи далекоглядне стратегічне бачення Хмельницького, це було на його користь, коли новообраний король польський Ян II Казимир вирушив на Збараж, щоб зняти облогу. Коли король підійшов до Зборова, Хмельницький зі своїм татарським союзником, ханом Ісламом Гіреєм напали на нього. Після Зборівської битви Зборівський договір визнав козацьке управління на Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині.

Під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями козаки та татари розгромили польські війська та кожного разу піднімалися нові коронні сили. Потрібно було змусити самого короля письмово затвердити права Руської віри, козацької старшини та корінної Руської шляхти. У цій новій країні мали мати перевагу русини, а не католицька шляхта. Це здійснилося в Зборівському договорі. Додаткові походи за Молдавський трон не дали змоги козацькій державі отримати особистий престол, але сама облога Збаражса і битва під Зборовом створили підставу для розвитку нашої нації і держави.

У традиційному тлумаченні подій облоги Збаражса польський король вирушив на порятунок тим, що здобули замок [5]. Героїчне рятування Збаражса королем легко вписується у міфологію Польщі, але це не є поодиноким варіант. Оточений Збараж служив великою приманкою, яка створила умови для притягнення самого короля в поле. Якби Збаразький замок було взято, то король не пішов би у поле проти Гетьмана. Для Хмельницького нагода змусити короля визнати

руські та козацькі права була б втраченою. До великої міри було це на козацьку користь, що Збаражська фортеця була оточена, але не здобута.

Беручи до уваги значення облоги Збаража і битви під Зборовом для українців та поляків, в 2002 р. автор разом з науковцями з Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича та Інститутом археології Варшавського університету розпочали наукові дослідження полів козацьких битв. У 2002 р. дослідження велися на полях битви в околицях Зборова [6], а в 2003 р. – навколо Збаражського замку (рис. 2).

Сьогодні містечко Збараж є районним центром, а Збаразький замок і територія навколо нього є державним заповідником. Працюючи разом з дирекцією Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі, а саме з директором паном Анатолієм Маціпурою та головою Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури паном Богданом Строценом ми відшукали сліди славної облоги. Зіставляючи військову інженерну карту з часу облоги з мапами XVIII та XIX ст., сучасними топографічними картами та сателітарними знімками терену, можна було відчитати, де саме знаходилися оборонні лінії.

Донедавна досліджувати поля битв було дуже складно. Хіба науковець зосереджує увагу на відомому пункті, як, наприклад, на стіні фортеці не було можливості виявити, де саме битва відбувалася. Інколи, як на полі битви [7], було знайдено поховальні ями з фрагментами зброї, але пересічно такі сліди від військових подій виявити не вдається. Рідкісні знахідки, які відкрив Свешніков під Берестечком, дали неповторну картину про селянських повстанців та козаків, які загинули, втікаючи через переправу, але терен, на якому збереглися ці матеріали, є унікальним [8]. Пересічно битви відбувалися на сухому ґрунті і рідко потрапляли загиблі в тихі мочари.

Розуміючи обмеження існуючих способів досліджень битв, що відбулися на широкому терені, Даглас Скот застосував нову методику під час дослідження поля битви Літл Бігхорн у США [9]. Замість закладати шурфи по цілому полю, Скот почав польові роботи з пошуку підйомного матеріалу, що був розсіяний на теренах битви. Перевіркові шурфи закладалися у місцях, де під час фіксування знахідок було виявлено скупчення матеріалу. У місцях, де закладалися шурфи без попереднього обстеження, рідко попадався будь-який матеріал. Такий результат не є несподіваним. Археологам, що застосовують методи копання в глибину, рідко вдається виявити матеріали, які стосуються військових подій, що відбулися на поверхні і не створили насичених культурних шарів. Наприклад, на полі битви Манасса з Американської громадянської війни тільки одна знахідка була виявлена під час шурфування, уживаючи археологічні методи копання в глибину, а декілька сотень знахідок було виявлено, застосовуючи методику шукання в просторі [10].

Ця нова методика шукання в просторі постала завдяки двом новим винаходам — металодетектору та сателітарній системі координат (Global Positioning System або GPS). Сучасні металодетектори можуть виявляти металеві предмети, що знаходяться близько до сучасної поверхні. Деякі металодетектори можуть розрізнити навіть тип самого металу. Пересічно глибина залягання не повинна бути більшою за 20 см. Детектор створює електромагнітне поле у вигляді конуса – територія, яка досліджується на глибині 20 см, має розмір 5-копійкової монети, а на поверхні детектор читає площу у вигляді кола з діаметром 12 см. Оскільки дощ, вода, атмосферний тиск та багато інших факторів впливають на роботу приладу, більшість дослідників повертаються до тих самих ділянок знову і знову та поповнюють свої знахідки.

Іншим необхідним предметом для цих досліджень є прилад, який визначає сателітарну систему координат (GPS). Маючи на увазі, що битви відбувалися на великій території, часто на десятках кілометрів, GPS дає змогу легко і швидко зафіксувати місце знахідки на терені і прив'язати кожний предмет до світової мережі координат (градуси, мінути, секунди). Ручний GPS має точність  $\pm 5$  метрів — що є достатньо для досліджень в полях, які орали протягом століть. Для ужитку ручного GPS потрібен широко відкритий горизонт, і присутність будинків та дерев може вплинути на апарат і зменшити його точність. Ані в Зборові, ані в Збаражі не було проблем з цією технікою.

Шляхом фіксування знахідок в осях Х і У стало можливим пізнати групування матеріалів в таких широких масштабах. Нанесення цієї координатної сітки на сучасні та стародавні карти дає змогу зіставити раніше описані події битв та місцеву топографію. Ці дані дають змогу науковцям набагато точніше пізнати хід протікання битви і те, як військові частини вели бойові дії.

Упродовж наших досліджень було виявлено не мало предметів з часу облоги [10]. Найчастіше зустрічалися олов'яні кулі від рушниць та мушкетів (рис. 3). Було також знайдено кремені від ударних замків рушниць, одну олов'яну кулю до більшого калібра зброї (можливо, від тарасниці) та залізний наконечник татарської стріли (рис. 4). Траплявся також додатковий матеріал з XVII ст.: наприклад, залізна сокира, медальйони у вигляді серця, фрагменти білого і синього поливаного фарфорового посуду, так званого голландського типу, та можливі залізні деталі від возів. Знайденні олов'яні кулі пересічно були пошкоджені під час обстрілу, а також були виявлені невистрелені кулі з хвостиками. Такі кулі з хвостиками використовувалися під час виготовлення паперових патронів, які козаки зберігали в ладівницях [12]. Кулі з хвостиками були знайдені і під Зборовом, і під Берестечком.

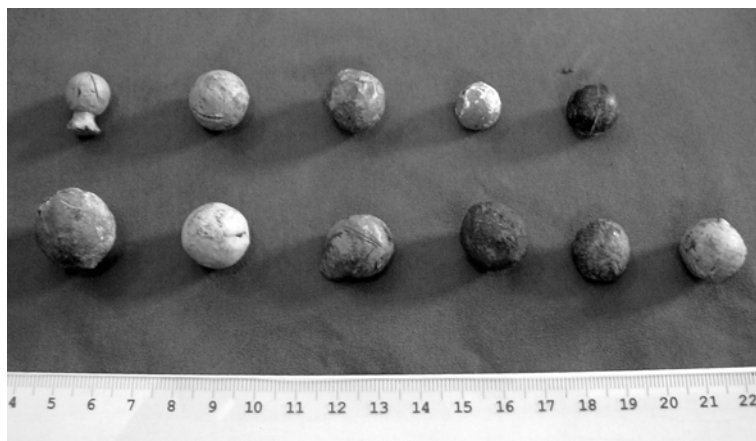


Рис. 3. Кулі, підняті протягом досліджень (світлина автора)

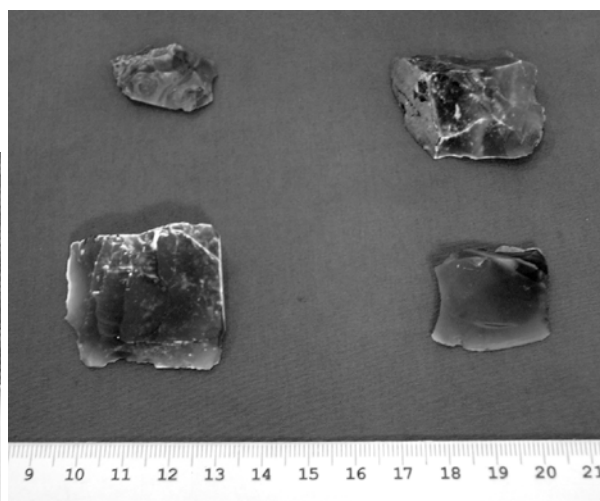


Рис. 4. Татарська стріла та кремень від вогнепальних замків знайдені під час досліджень (світлина автора)

Використовуючи комп'ютерну програму ArchVIEW, яка поєднує банк даних з тривимірною системою координат, ми пов'язали знахідки з історичною топографією та існуючими географічними особливостями. Якщо розклад знахідок порівняти з місцевою топографією, то можна побачити, що ці речі були знайдені вздовж вершини невеликого горба. Розглядаючи існуючу карту подій 1649 року, виявилось, що ці знахідки знаходяться на першій лінії оборони.

У додатку до цієї нової методики шукання в просторі традиційний шурф був закладений на лівому березі річки Гнізни, де члени експедиції зауважили заглиблення у вигляді неглибокої канами, що тягнулася з заходу на схід більше ніж на 100 м [13]. Шурф площею 4,0 x 1,0 м перерізав канами в місці, де не було слідів сучасного втручання. Шурфування, проведене під керівництвом Богдана Строценка, виявило цікаву стратиграфію. Нижче від переораного шару (Локус I) [14], що досягав глибини 0,25–0,27 м, знаходився темно-сірий ґрунт, який сягав до 0,6 м вглиб (Локус 2) і йшов здовж цілого шурфа. У центральній та південній частині Локус 2 лежав на темно-сірому шарі (Локус 3), а в північній частині він лежав над материком (Локус 4).

Темно-сірий шар (Локус 3) є заповненням, яке сягає на 0,6 м глибше від рівня материка і знаходиться на 1,6 м від сучасної поверхні (рис. 5). Можливо, що це був рів з першої лінії укріплень польського табору, що був здобутий козаками, або залишки шанців з облоги 1649 р. Протягом шурфування ніяких знахідок не було виявлено, але збіг цієї земляної будови з оборонними лініями, зафіксованими на карті 1649 р., з'єднує цю лінію з військовими діями облоги.

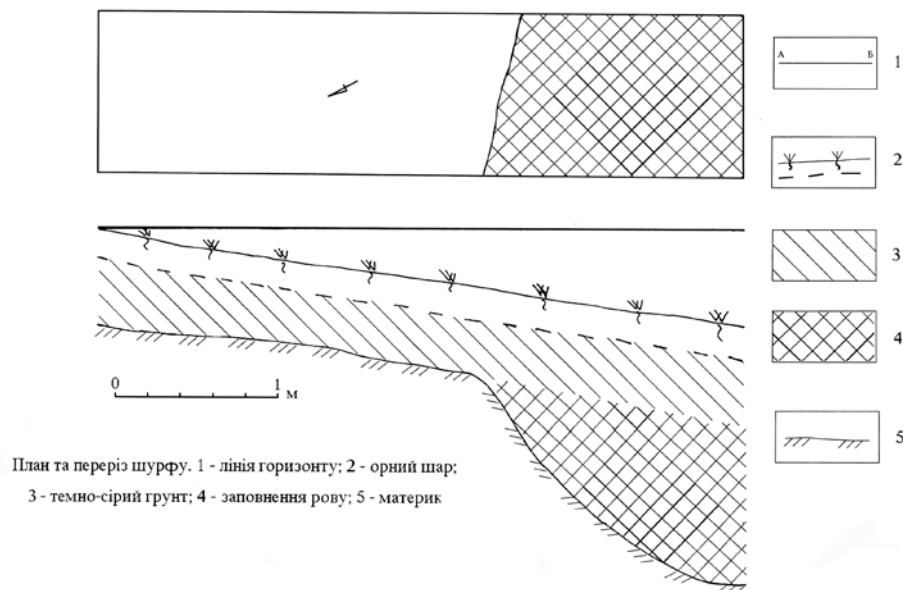


Рис. 5. Перетин стінки траншеї (з Б.С. Строценя. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Збараж (Тернопільська обл.) у 2003 р.)

Застосування нової методики шукання в просторі та традиційне шурфування підтвердили припущення про місцезнаходження лінії оборони під час облоги Збараж у 1649 р. Додаткові дослідження дадуть змогу остаточно розшукати місце розташування оборонних ліній, а також місцезнаходження козацького і татарського таборів.

1. "Щоденник Облоги Збаражу в 1649 р.", Володимир Жила, ред. Збаражчина: Збірник статей, матеріалів і споминів. Наукове товариство ім. Шевченка, Український Архів. – Т. XXX. – Торонто, 1980. – С. 121–128. 2. Alexander Baran and George Gajecy. *The Cossacks in the Thirty Years War*, 2 vols. – Rome, 1969, 1983. 3. Lybomyr Wynar and Orest Subtelny, *Habsburgs and Zaporizhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594*, Boulder, CO, 1975. 4. Stanislaw Alexandrowicz, "Plany Obronnych Obozów wojsk Polskich pod Zbara'zem i Zborowem z Roku 1649", *Fortyfikacja*. – Vol. 1. – 1995. – С. 23. 5. Див. наприклад, L. Kubala, *Oblężenie Zbaraza i Pokój pod Zborowem*. – Warszawa, 1909, та Ludwig Frąs, *Obrona Zbaraza w r. 1649*. – Krakow, 1932. 6. Строценя Б.С. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Зборова (Тернопільська обл.) у 2002 р. – Тернопіль, 2003. 7. Bengt Thordeman, Poul Noörlund and Bo E. Ingelmark, *Armour from the Battle of Wisby, 1361*. – Vol. 1, *Kungl. Vitterhets Historie OCH Antikvitets Akademien*. – Stockholm, 1939. 8. Свєшніков І.К. *Битва під Берестечком*. – Львів: Слово, 1993. 9. Douglas D. Scott and Richard A. Fox, Jr., *Archaeological Insights into the Custer Battle*, Norman. – Oklahoma, 1987; Douglas D. Scott, Richard A. Fox, Jr., Melissa A. Connor and Dick Harmon, *Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn*, Norman. –

Oklahoma, 1989. 10. Lawrence E. Babits, "Book Archaeology of the Cowpens battlefield", *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*, P.W.M. Freeman and A. Pollard, eds., BAR International Series 958, 2001. – С. 118. 11. Відкритий лист № 243/407 від 10 липня 2003 р., виданий Інститутом археології НАН України. Знахідки та польову документацію передано у Збаразький Державний історико-архітектурний заповідник (ДІАЗ). 12. Adrian O. Mandzy, "Challenging a National Myth: Revolutionary Armies from the Battles of Zboriv", *Fields of Conflict III: Recent Perspectives on Battlefield Archaeology*, 7<sup>th</sup> National Conference on Battlefield Preservation, American Battlefield Protection Program, National Park Service Publication, 2004. 13. Строцень Б.С. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Збараж (Тернопільська обл.) у 2003 р. – Тернопіль, 2004. 14. Locus, латинське слово (місце або розміщення), у множині – loci, – частина розкопу, яка відрізняється від інших частин за кольором, якістю або матеріалом. Система локус використовується для систематизації матеріалу протягом розкопок. Усі знайденні об'єкти, як наприклад стіна, яма, підлога, земляний шар, поховання і т.д., отримують послідовні номери (1, 2, 3, ...). Ця система дає змогу віднести визначення типу об'єкта до пізнішого аналізу.

УДК 94(477)"16/17"

В.В. Васильєв

Дніпропетровський національний університет

## ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ ЯК БЛАГОДІЙНИКИ

© Васильєв В.В., 2006.

**Висвітлюється гуманістична спрямованість соціальних відносин запорізького козацтва, благодійна та добродійна діяльність, підґрунтям чого була їх висока релігійність.**

**Освещается гуманистическая направленность социальных отношений запорожского казачества, благотворительная деятельность, основой которой выступает их высокая религиозность.**

У багатовіковій історії України важливе місце належить козацтву, у якому "найвиразніше і найцікавіше виражалася провідна ідея, що являла собою жадання народу, основою якого був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості" [8, с. 5]. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах суспільного життя, у тому числі й благодійності.

Козацтво – це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним плетивом дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторною моделлю суспільного розвитку з оригінальним суспільно-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними, правовими нормами та інститутами, культурою та фольклором [5, с. 5].

Прояви благодійності в Україні існували здавна, поступово переростаючи в стійкі традиції, що живуть століттями й переходять із покоління в покоління як найкращі здобутки людства. Традиції ці, як стверджують дослідники, "формуються під впливом особливих природних і географічних факторів: безкраїсть степів, широкі дніпрові ліси" [2, с. 49]. Про незлобивість і любов до людей, уміння співчувати та відкритість душі українців говорять писемні свідчення західних мандрівників, істориків того часу, які побували в Україні, та інші історичні документи, які одноголосно характеризують гостинність, лагідність малоросів і козаків, зокрема, як ядро українського менталітету; хвалять їх устрій, гуманне ставлення до полонених ворогів. "Козаки були добродушні, безкорисливі, щедрі, схильні до широкій дружби (гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він вважався товаришем січовикам), – відзначав І. Яворницький, великий історик і дослідник козацтва на Україні, – їм була притаманна висока любов до свободи, глибока повага до старших воїнів, до всіх військових ступенів" [9, с. 173].